

***The functionality of Mahdship in Offering Islamic
Lifestyle Model***

Mohammad Reza Zamiri¹

Rahim Karegar²

Mahmud Malekirad³

Abstract

Lifestyle represents a way of life influenced by the beliefs, values, and attitudes of man to the cosmos, and reflects the tendencies, interests, behaviors, beliefs, and values of individuals. Since belief in Mahdship is one of the most important Islamic teachings and the objective embodiment of Islam and all the capacities of Islam are fully demonstrated in it, it can provide models in theoretical and practical bases and explanation of the quality and the model of Islamic lifestyle. The most important of these models are 1. Presenting a model of a peaceful lifestyle with followers of other religions through the belief in the promised Savior and relying on the common inter-religions; 2. Presenting a model of a peaceful lifestyle with followers of Islamic branches on the basis of the belief in Islamic Mahdship for the existence of Proof of God on earth; 3. Presenting a pattern of Shi'ite lifestyle with each other, centered on the belief in Imamate and Expectation.

Using a descriptive-analytical method and adopting the rational and scriptural approach, this research has been carried out, with the purpose of demonstrating the role of the thought of Mahdship in providing a model for Islamic lifestyle of the society of the era of Expectation. The data collection method is librarianship. Explaining a modeling role for Mahdship is among the innovations of this research. This role is in providing a lifestyle and drawing the objective and apparent representations of the models in the lifestyle.

Keywords

Mahdship; lifestyle; model; beliefs; values; behaviors.

1. Associate Professor, Payame Noor University .mr.zamiri@pnu.ac.ir

2. Assistant Professor, Islamic Sciences and Culture Academy. R.Karegar@isca.ac.ir

3. Assistant Professor, Islamic Sciences and Culture Academy (Corresponding Author). m.malekirad@isca.ac.ir

کارکرد مهدویت در ارائه الگوی

سبک زندگی اسلامی

* محمد رضا ضمیری

** رحیم کارگر

*** محمود ملکی راد

چکیده

سبک زندگی، بیانگر شیوه زندگی با تأثیرپذیری از باورها و ارزش‌ها و نگرش‌های انسان به جهان هستی است و بازتاب‌دهنده گرایش‌ها، تمایلات، رفتارها، عقاید و ارزش‌های افراد است. از آنجایی که باور به مهدویت، یکی از کلیدی‌ترین آموزه‌های اسلامی و تبلور عینی دین اسلام است و همه ظرفیت‌های اسلام به صورت کامل در آن بروز دارد؛ می‌تواند در مبانی نظری و عملی و تبیین چگونگی و مدل سبک زندگی اسلامی، الگوهایی را ارائه کند. مهم‌ترین این الگوها عبارتند از: ۱. ارائه الگوی سبک زندگی مسالمت‌آمیز با پیروان ادیان و مذاهب از راه باور به منجی موعود و با تکیه بر باور مشترک بین‌الادیانی؛ ۲. ارائه الگوی سبک زندگی مسالمت‌آمیز با پیروان مذاهب اسلامی بر محور باور به مهدویت اسلامی به وجود حجت خدا در زمین؛ ۳. ارائه الگوی سبک زندگی شیعیان با همدیگر با محوریت باور به امامت و انتظار. این تحقیق با هدف نشان‌دادن نقش اندیشه مهدویت در ارائه الگو برای مدل سبک زندگی اسلامی جامعه عصر انتظار، با بهره‌گیری از روش توصیفی - تحلیلی و با استفاده از رویکرد عقلی و نقلی به صورت توامان انجام شده و روش گردآوری داده‌ها، کتابخانه‌ای است. از نوآوری‌های این تحقیق، تبیین الگویی نقش مهدویت در ارائه سبک زندگی و ترسیم نمودهای عینی و ظاهری الگوها در سبک زندگی است.

کلیدواژه‌ها

مهدویت، سبک زندگی، الگو، باورها، ارزش‌ها، رفتارها.

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۱۲/۱۹

mr.zamiri@pnu.ac.ir

R.Karegar@isca.ac.ir

m.malekirad@isca.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۸/۲۲

* دانشیار دانشگاه پیام نور

** استادیار پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

*** استادیار پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی (نویسنده مسئول)

مقدمه

اندیشه مهدویت، از مهم‌ترین آموزه‌های دین اسلام است که در فرهنگ اسلامی، اهمیت ویژه‌ای دارد و نیز یکی از فصول مشترک فِرَق و مذاهب اسلامی به‌شمار می‌آید. در فرهنگ شیعی، به سبب گره‌خوردن آن با اعتقاد به امام‌حی، از اهمیت و جایگاه ممتازی برخوردار است و دارای ظرفیت‌ها و کارکردهای مطلوب و آثار ملموسی است؛ و در زمینه‌های گوناگون اعتقادی، اخلاقی، تربیتی، سیاسی و اجتماعی اثربخش است و می‌تواند بینش‌ها و نگرش‌های صحیح را ایجاد نماید. کارکردهای این اندیشه، هم ناظر به زندگی کنونی و هم ناظر به آینده می‌باشد. بسیاری از آثار و کارکردهای مهدویت با بحث «انتظار» گره‌خورده و به‌همین دلیل، «انتظار» در روایات مورد تأکید واقع شده و حتی برترین اعمال امت و با فضیلت‌ترین و بهترین عبادات شمرده شده است. در این روایات، انتظار با لفظ «فرج» همراه شده و این همراهی در حقیقت، بیان‌گر آن است که نگاه جامعه و جهت آن - با مقوله انتظار - به‌سوی دگرگونی مثبت با ایجاد بینش‌ها و نگرش‌های صحیح است که مایه سعادت و گشایش برای مردم می‌باشد. ایده انتظار فرج، سبب ایجاد آمادگی جامعه در زوایا و حوزه‌های مختلف اعتقادی و فکری، اخلاقی و تربیتی، فرهنگی و اجتماعی و سیاسی می‌شود و در نتیجه، آرمان‌گرایی، نشاط، پویایی، وظیفه‌شناسی و روح امید در افراد زنده می‌شود و جامعه را به کوشش مضاعف وا دارد. این امر سبب می‌شود تا برای ایجاد و تحقق جامعه موعود و آرمانی اسلامی - که در اندیشه اسلامی از آن به حکومت جهانی امام مهدی (عج) یاد می‌شود - جامعه منتظر از همه ظرفیت‌های خود استفاده نماید و الگوی سبک زندگی ویژه‌ای را ارائه نماید؛ زیرا جامعه‌ای که در انتظار ظهور امام مهدی (عج) به‌سر می‌برد، لازم است خود را با آرمان‌ها و اهداف جامعه موعود اسلامی نزدیک کند و در ابعاد مختلف بینشی، نگرشی، ارزشی و رفتاری با اندیشه مهدویت سنخیت پیدا کرده و در آن مسیر، گام نهد و از این جهت سبک زندگی مناسب با آن را رقم می‌زند. گفتگو درباره نقش مهدویت در ارائه الگوی سبک زندگی اسلامی، آثار مهمی در توان‌مندسازی نظام اجتماعی جامعه عصر غیبت دارد. بنابراین ضروری است از عناصر تأثیرگذار باور به

مهدویت در ارائه الگوی سبک زندگی اسلامی بنا به نقشی که در تحکیم و تثبیت جامعه منتظر دارد و با هدف تعالی و ترقی آن جامعه در ابعاد مختلف، بحث و گفتگو شود. باید اقرار کرد که تاکنون بحث جامعی پیرامون این عناصر، صورت نگرفته است. این تحقیق با هدف نشان دادن نقش اندیشه مهدویت در ارائه الگوی سبک زندگی اسلامی جامعه عصر انتظار، با بهره‌گیری از روش توصیفی - تحلیلی و تکنیک گردآوری اطلاعات از کتابخانه و استفاده از رویکرد عقلی و نقلی به صورت همزمان به توصیف و تحلیل روایات موجود در منابع و متون دینی درباره اندیشه مهدویت پرداخته و سعی کرده الگوهای برای سبک زندگی اسلامی استنباط و استخراج نماید. بر این اساس، درصدد است به این سؤال پاسخ دهد که: «مهم‌ترین عناصر تأثیرگذار باور به مهدویت در ارائه الگوی سبک زندگی اسلامی کدامند».

دو مفهوم «مهدویت» و «سبک زندگی اسلامی» از اساسی‌ترین مفاهیم این پژوهش می‌باشند:

الف) مهدویت: مهدویت در معنای عام، باور به منجی موعود را در پی دارد که الگوی سبک زندگی مسالمت‌آمیز پیروان ادیان و مذاهب را پیشنهاد می‌کند و در معنای خاص، باوری اسلامی است که الگوی سبک زندگی مسالمت‌آمیز پیروان مختلف مذاهب اسلامی را پیشنهاد می‌کند و در معنای اخص، باوری شیعی است که الگوی سبک زندگی شیعیان با همدیگر بر محور باور به امامت و انتظار را در پی دارد.

ب) سبک زندگی اسلامی: سبک زندگی اسلامی، سبک خاصی از زندگی است که بر اساس آموزه‌های اسلامی از نگرش‌ها و ارزش‌های انسان به جهان هستی نشأت می‌گیرد. «سبک زندگی اسلامی از آن جهت که اسلامی است؛ نمی‌تواند بی‌ارتباط با عواطف و شناخت‌ها باشد» (کاویانی، ۱۳۹۴: ص ۵). مهم‌ترین ویژگی سبک زندگی اسلامی در ساحت بینشی، خدامحوری است و در ساحت ارزشی، اخلاق‌محوری و ارزش‌مداری و در ساحت هنجارهای رفتاری، تنظیم هنجارها و رفتارهای جامعه بر اساس دستورات الهی در زندگی است.

کارکرد باور به مهدویت در ارائه الگوی سبک زندگی اسلامی

مهم‌ترین عناصر تأثیرگذار باور به مهدویت در ارائه الگوی سبک زندگی اسلامی را می‌توان در موارد ذیل برشمرد:

۱. الگوی سبک زندگی مسالمت‌آمیز با پیروان ادیان و مذاهب، از راه باور به منجی موعود

باور به منجی موعود را می‌توان از عناصر هویت‌ساز برشمرد که موجب شکل‌گیری هویت جمعی جهانی خواهد شد؛ به طوری که این باور می‌تواند، هویت جهانی و فراملی را در عرصه جهانی به وجود آورد؛ زیرا اجتماع همه پیروان ادیان الهی حول محور منجی موعود - با هر تفسیری که از آن اراده شود - از نظر جامعه‌شناختی، تعلق خاطر و باور مشترک را نسبت به آن به دنبال خواهد داشت و می‌تواند هویت جهانی و فراملی را شکل دهد و سبب می‌شود تا پیروان ادیان در سایه آن با همدیگر زندگی مسالمت‌آمیز داشته باشند. باور به منجی موعود از راه‌های متعدد می‌تواند در ارائه الگوی سبک زندگی مسالمت‌آمیز با پیروان ادیان، نقش داشته باشد، از جمله:

۱-۱. اتکاء بر باور مشترک بین‌الادیانی

در نگاه کلان، معارف اصیل و بنیادین دینی را می‌توان ارزش مشترکی دانست که پیروان ادیان مختلف به آن باور دارند. مانند باور به وجود خداوند و ... یکی از این باورهای مشترک، باور به منجی موعود است. بر مبنای این باور، نجات‌دهنده پایانی، بر طبق اعتقاد یهودیان، مسیح (ماشیح) است که جهان درخشان و باشکوه آینده را می‌سازد. در کتاب اشعیا آمده است: «ای خداوند بر ما ترحم فرما؛ زیرا که منتظر تو می‌باشیم» (راشد محصل، ۱۳۸۱: ص ۱۱۵-۱۲۴). به اعتقاد مسیحیان، مسیح، آخرین نجات‌بخش است. در انجیل یوحنا آمده است: «او «مسیح» در حقیقت، مسیح و نجات‌دهنده عالم است» (همان: ص ۱۱۴). از دیدگاه زرتشتی‌ها در جهانی که پس از ظهور آخرین نجات‌بخش ساخته می‌شود، همه چیز بر مبنای دین است» (همان: ص ۶۹). و در کتاب *اوپانیشاد* - که از کتاب‌های معتبر و منابع هندوها به‌شمار می‌رود - بشارت به ظهور نجات‌بخش چنین آمده است: «این مظهر ویشنو (مظهر دهم) در انقضای کلی یا عصر آهن، سوار بر اسب سفیدی؛

در حالی که شمشیر برهنه‌ی درخشانی به صورت ستاره‌ی دنباله‌دار در دست دارد، ظاهر می‌شود، شریان را تماماً هلاک می‌سازد و آفرینش را از نو تجدید و پاکی را رجعت خواهد داد...؛ این مظهر دهم در انقضای عالم ظهور خواهد کرد» (داراشکوه، ۱۳۵۶، ج ۲: ص ۶۳۷). بنابراین، تکیه بر باور مشترک در میان ادیان که از اندیشه مهدویت منبعث می‌شود؛ از کارکردهای باور به منجی موعود است که در اندیشه اسلامی از آن به «مهدویت» یاد شده است.

۲-۱. ایجاد هویت مشترک بین پیروان ادیان و مذاهب

به باور جامعه‌شناسان، هویت اجتماعی احساسی است که افراد نسبت به خود دارند و شیوه‌هایی است که به واسطه آنها افراد و جماعات در روابط اجتماعی خود از افراد و جماعات دیگر متمایز می‌شوند و «حاصل آن، برقراری روابط و پیوندهای هویتی و متمایز ساختن نظام‌مند شباهت و تفاوت میان افراد و جماعت‌ها است» (صالحی‌امیری، ۱۳۹۲: ص ۶۱-۶۲). عوامل و عناصر مختلفی در ایجاد هویت تأثیر گذارند. تکیه بر ارزش‌های مشترک دینی از عناصر مهم آن به‌شمار می‌رود. از جمله این ارزش‌های مشترک، باور به منجی موعود است. این باور سبب می‌شود تا در بین پیروان ادیان و اقوام مختلف و فرهنگ‌های گوناگون، نقطه اشتراکی ایجاد شود و با گردهم آوردن آنها حول این اعتقاد، هویت جمعی آنان شکل گیرد. بنابراین، از دیگر کارکردهای اندیشه مهدویت، ایجاد هویت مشترک در بین پیروان ادیان است که به تحقق سبک زندگی مسالمت‌آمیز پیروان ادیان با یکدیگر می‌انجامد.

۳-۱. تکیه بر ارزش‌های مشترک

از دیگر کارکردهای باور به منجی موعود، ایجاد ارزش‌های مشترک با پیروان ادیان مختلف است؛ با تکیه بر ارزش‌های مشترکی که از باور به منجی موعود به‌دست می‌آید، می‌توان سبک زندگی مسالمت‌آمیز با پیروان ادیان را ارائه کرد و انسجام اجتماعی را تحکیم بخشید؛ زیرا برای ایجاد و تحکیم انسجام اجتماعی، وجود نظام ارزشی مشترک ضروری است و تکیه بر ارزش‌های مشترک منجی‌باوری ادیان از دو جهت

می‌تواند در ارائه الگوی سبک زندگی بر پایه تحقق وفاق و ایجاد انسجام اجتماعی، نقش داشته باشد:

اول: از جهت ایجاد پیوند در میان مردم

«تکیه بر ارزش‌های مشترک، می‌تواند پیوند ذهنی میان افراد را تقویت کند. بنابراین عملاً در جوامعی که افراد دارای پیوند ذهنی با یکدیگر باشند، اصل وفاداری از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است و به همان میزان انسجام قوت بیشتری می‌گیرد. در هر اجتماعی، ارزش‌ها بهترین عامل پیوند می‌باشند و سرمایه اجتماعی عظیمی را شکل می‌دهند که می‌توان آن را زمینه‌ساز پیوندهای محکم بین افراد دانست» (محرابی، ۱۳۸۷: ص ۳۷)؛ بنابراین، تکیه بر ارزش‌های مشترک سبب می‌شود تا پیوند بین افراد هر چه بیشتر مستحکم شود و با استحکام آن، الگوی سبک زندگی مسالمت‌آمیز با پیروان ادیان نیز شکل خواهد گرفت.

دوم: از جهت ایجاد اعتماد عمومی

اعتماد اجتماعی، مفهومی است که در فرایند سبک زندگی و به تبع آن، روابط اجتماعی بین افراد با همدیگر ایجاد می‌شود. اعتماد، «احساس روابط اجتماعی است و رابطه مستقیم با میزان روابط اجتماعی دارد؛ بدین صورت که هرچه میزان اعتماد اجتماعی میان افراد و گروه‌ها و سازمان‌های اجتماعی در جامعه بیشتر باشد، به همان میزان روابط اجتماعی از شدت، تنوع، ثبات و پایداری بیشتری برخوردار است» (نعمت‌اللهی، ۱۳۹۲: ص ۱۸۱). یکی از عوامل مؤثر در ایجاد اعتماد اجتماعی، تکیه بر ارزش‌های مشترک است.

تکیه بر ارزش‌ها و شخصیت اخلاقی می‌تواند فصل مشترکی را در بین افراد ایجاد کند و موجب شود تا اعتماد میان مردم و نیز مردم با حکومت - که رکن دیگری از انسجام است - به وجود آید؛ زیرا ارزش‌ها، ریشه در اعتقادات دارند و برآیند اعتقاداتند و هرچه اعتقادات مردم از استحکام بیشتری برخوردار باشد، به همان میزان نیز تکیه بر ارزش‌ها بیشتر خواهد بود و با تکیه بر ارزش‌ها، اعتماد در میان مردم ریشه‌دارتر و عمیق‌تر می‌شود؛ هم‌چنان‌که نبود اعتماد، سبب خدشه‌دار شدن وفاق اجتماعی می‌شود و به گفته توماس

برتون باتامور: «نبود اعتماد به‌ویژه از نوع ارزشی و اخلاقی، روابط دوسویه را پرسوءظن، تیره و بحران‌زا می‌گرداند» (باتامور، ۱۳۷۲: ص ۴۳).

روشن است وقتی ارزش‌های منبعث از باور منجی برای مردم مهم و باارزش تلقی شود، در نتیجه، به سبک زندگی آنان جهت خواهد داد و موجب انسجام و اتحاد اجتماعی می‌شود؛ زیرا این امر می‌تواند همه پیروان ادیان را حول محور خویش جمع کند و زبان و فرهنگ مشترکی را پدید آورد و نیز اعتماد بیشتر مردم نسبت به همدیگر را فراهم آورد؛ در نتیجه پیوند مردم با همدیگر بیشتر می‌شود و به دنبال آن، وفاق و انسجام ایجاد خواهد شد؛ بنابراین تکیه بر ارزش‌های مشترک، اعتماد عمومی افراد نسبت به همدیگر را در پی داشته و با تحقق آن، الگوی سبک زندگی مسالمت‌آمیز با پیروان ادیان نیز شکل خواهد گرفت.

۴-۱. ایجاد نظام هنجارهای مشترک

یکی دیگر از کارکردهای باور به منجی موعود، ایجاد هنجارهای مشترک است؛ زیرا هنجارهای رفتاری، برآمده از باورها و ارزش‌های مشترک است و در حقیقت، «هنجارها، صورت عملی باورها و ارزش‌ها هستند» (نظری، ۱۳۹۰: ص ۲۹-۳۰)؛ بنابراین، در صورتی که مردم به منجی موعود و ارزش‌های منبعث از آن باور داشته باشند و ارزش‌های حاکم بر جامعه نیز مبتنی بر آن باشد؛ لزوماً هنجارهای حاکم بر اجتماع نیز ماهیت منجی‌باوری پیدا خواهند کرد و از این جهت نظام هنجاری مشترک ایجاد خواهد شد و این می‌تواند در ارائه الگو برای سبک زندگی مفید و مؤثر باشد؛ البته این نظام هنجاری به‌واسطه باورهای مختلف ادیان به‌ویژه درباره مصداق منجی موعود، ممکن است با همدیگر متفاوت باشد؛ مانند مناسک و آداب مختلف دینی که در ادیان وجود دارد، اما در هر صورت، قادر خواهد بود تا نظام هنجاری مشترکی را میان پیروان هر دینی به‌وجود آورد و به ایجاد سبک زندگی مبتنی بر منجی‌باوری کمک نماید.

مصداق عینی و نمود ظاهری کارکردهای یادشده در سبک زندگی باورمندان به منجی موعود، سبک زندگی مسالمت‌آمیز پیروان ادیان مختلف با همدیگر است؛ امری که جوامع امروزی بیش از هر زمان دیگر بدان نیازمند است.

۲. الگوی سبک زندگی مسالمت‌آمیز با پیروان مذاهب اسلامی، از راه باور به مهدویت

باور به منجی موعود در اسلام که در قالب اندیشه مهدویت متجلی شده، مورد پذیرش همه مذاهب اسلامی است. در واقع، اعتقاد به مهدویت، ریشه در اعماق تاریخ اسلام دارد و اعتقادی اسلامی است که توسط رسول گرامی اسلام ﷺ و ائمه معصومین علیهم‌السلام مورد تأکید قرار گرفته است. مؤید این سخن روایات بسیاری است که همه فِرَق و مذاهب اسلامی به خصوص اهل تسنن و شیعه از پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم درباره با این عقیده نقل کرده‌اند. در منابع اهل سنت، مسأله مهدویت مورد توجه جدی بوده و روایات زیادی در متون حدیثی آنان نقل شده است. اهل تسنن، روایات مهدویت را از افرادی چون: معاذ بن جبل، ابوذر غفاری، عبدالله بن مسعود، عباس بن عبدالمطلب، سلمان فارسی، علی بن ابی‌طالب، عمار بن یاسر، ابویوب انصاری، عبدالله بن عباس، ابوسعید خدری، جابر بن عبدالله انصاری و... که همگی از صحابه بزرگ رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم بودند، نقل کرده‌اند. علاوه بر آن، راویان بسیاری از اهل تسنن بر این باورند که احادیث مربوط به مهدی (عج) صحیح بوده و در کتب متعدد آن‌ها را نقل کرده‌اند. محدثینی مانند: ترمذی، بیهقی، حاکم نیشابوری، ابن اثیر، ذهبی، ابن کثیر، تفتازانی، ابن حجر عسقلانی، جلال‌الدین سیوطی، ابن حجر هیتمی و...^۱ و در کتب حدیثی خود، روایاتی را در این زمینه نقل کرده‌اند. بخاری، در باب نزول عیسی علیه‌السلام، از ابی هریره از قول رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم چنین نقل می‌کند: «حال شما چگونه خواهد بود هنگامی که فرزند مریم در میان شما فرود آید و امام شما از میان خودتان خواهد بود» (بخاری، ۱۴۱۰ق: ص ۱۶۱).

شیخ محسن عبّاد - از متفکرین معاصر اهل تسنن - با نوشتن دو مقاله^۲ درباره مهدویت که در مجله *الجامعه الاسلامیه* به چاپ رسیده، در این زمینه می‌گوید: «برخی از احادیث می‌توانند برخی دیگر را تفسیر کنند؛ بنابراین احادیثی که در سنن و مسانید آمده، روایات یادشده از بخاری و مسلم را تفسیر می‌کنند و همگی آن‌ها دلالت دارند بر اینکه آن فرد

۱. مجله *الجامعه الاسلامیه*، چاپ مدینه منوره، ش ۳، س ۱، به اسامی تعدادی از عالمان و محدثین قرن چهارم که بر احادیث مهدویت تصریح کرده‌اند را ذکر نموده است.

۲. مقاله‌ای با عنوان «عقیده اهل السنة و الأثر فی المهدی المنتظر»، چاپ شده در مجله *الجامعه الاسلامیه*، ش ۳، س ۱۳۸۸ق. و مقاله «الردّ علی من أنکر أحادیث المهدی» که در مجله *الجامعه الاسلامیه*، ش ۴۵، س ۱۴۰۰ق.

صالحی که در این روایات به آن اشاره شده، مهدی (عج) است. نمود عینی این کارکرد، ایجاد اتحاد و همدلی در میان پیروان مذاهب مختلف اسلامی است؛ زیرا چنانچه گفته شد، تکیه بر مشترکات مذاهب اسلامی مانند؛ باور به مهدویت، در ایجاد هویت جمعی مسلمانان مؤثر است و زبان مشترکی را برای آنها ایجاد می کند و نیز سبب سبک زندگی مسالمت آمیز پیروان مختلف مذاهب اسلامی شکل می گیرد؛ امری که جوامع اسلامی با توجه به فراقنی قدرت های جهانی از راه تشکیل گروه های افراطی، بیش از هر زمان دیگر بدان نیاز جدی دارد.

۳. الگوی سبک زندگی شیعیان با همدیگر بر پایه امامت و انتظار

در اندیشه شیعی، عنصر امامت به ویژه باور به امام غایب، از مهم ترین عناصر هویت بخش جمعی به جامعه شیعه است. در این رویکرد، باور به امامت و حضور حجت حق در همه زمان ها و نظارت دائمی وی بر امور موجب می گردد تا هویت دینی مشترک در میان شیعیان به وجود آید. بر طبق این بینش، وجود امام برای تمام ادوار ضروری است؛ چه امام آشکار باشد و مردم بتوانند او را مشاهده کنند و چه از دید مردم غایب باشد؛ از امام زین العابدین علیه السلام در ارتباط با جایگاه و منزلت ائمه علیهم السلام نقل شده: «ما پیشوایان مسلمین و حجت های خداوند بر اهل عالم هستیم. از زمانی که خداوند حضرت آدم علیه السلام را خلق کرده، زمین هرگز خالی از حجت الهی نبوده است؛ یا این حجت ظاهر بوده و یا غایب و همچنین تا قیامت نیز خالی از حجت نخواهد بود» (شیخ صدوق، ۱۳۷۶: ص ۱۸۶). بر این اساس می توان گفت: «عنصر امامت، عنصر اساسی هویت جمعی شیعیان امامیه به حساب می آید» (گودرزی، ۱۳۹۲: ص ۳۰۴). به باور امامیه و «در مکتب شیعی، امام، هویت بخش است... فرهنگ مهدویت در یک جامعه شیعی از آن روی اهمیت دارد که هویت بخش و کانون زندگی شیعیان است. اهمیت اصلی و کلیدی فرهنگ مهدویت را می توان در هویت بخشی به فرد و جامعه دانست» (بهروزی لک، ۱۳۸۱: ص ۶۸-۶۹)؛ زیرا ارتباط و هم گرایی مردم پیرامون محور اندیشه مهدویت، سبب تقویت جامعه پذیری مهدوی می شود و جامعه پذیری مهدوی نیز انتقال باورها، ارزش ها و هنجارهای مهدوی را به دنبال خواهد داشت و در پرتو انتقال این ارزش ها، مردم احساس هویت بیشتر خواهند کرد؛ زیرا عقاید و باورها و ارزش ها

بخش قابل ملاحظه‌ای از عناصر هویتی را تشکیل می‌هند. این هویت بخش مهدوی، سبب اعطای هویت فرهنگی و دینی ویژه‌ای به جامعه شیعیان در ارائه الگوی سبک زندگی منتظرانه با همه اختلافات زبانی، قومی و نژادی، در کنار همدیگر است.

مهم‌ترین کارکردهای باور به مهدویت شیعی که در ارائه الگوهای سبک زندگی دارای تأثیرند، عبارتند از:

۱-۳. الگوی سبک زندگی بر محور یقین به وجود حجت خدا در زمین

در علم کلام ثابت شده که وجود نبی و امام، موجب رسیدن تکالیف به بندگان است. پس خداوند به اقتضای لطف و حکمت خویش آنان را در اختیار انسان‌ها قرار داده است؛ به گونه‌ای که مردم در هیچ زمانی نباید بدون راهنما باشند. گرچه واژه «حجت» در لغت به معنای؛ دلیل و راهنما آمده است، اما با توجه به موارد استعمال آن در روایات یادشده، می‌توان از آن معنای فواید تکوینی و وساطت در جود و فیض الهی را نیز نتیجه گرفت. بنابراین دو نوع فایده بر وجود امام مترتب است: اول: فایده ظاهری و تشریحی و دوم: فایده باطنی و تکوینی. گرچه فیض تکوینی حجت الهی همواره بر جهان و بر زندگی انسان‌ها جاری است؛ اما جهت‌دهی زندگی در این مسیر و توجه به آن و ترسیم مسیر زندگی در جهت خواست حجت الهی، می‌تواند در موفقیت و کمال بشریت مؤثر باشد. مهم‌ترین فواید شناخت امام زمان (عج) به عنوان «حجت الهی»، در ارائه الگو برای سبک زندگی، عبارتند از:

الف) ارائه الگوی سبک زندگی مبتنی بر کسب از هدایت امام (عج)

هدایت، یکی از آثار وجودی امام زمان (عج) است. شناخت این ویژگی، در تحول معنوی مردم و برای تحکیم ارزش‌های الهی در زندگی می‌تواند دارای نقش و کارکرد باشد و سبک زندگی متناسب با آن را رقم بزند؛ گرچه امام زمان (عج) رسالت هدایت‌گری را - چه مردم وی را بشناسند و چه نشناسند - انجام می‌دهند، اما شناخت مردم از این ویژگی امام علیه السلام، موجب دلگرمی آنان در زندگی خواهد بود و انگیزه لازم را برای پذیرش هدایت امام علیه السلام در زندگی فراهم خواهد آورد و مایه تطهیر نفوس و تهذیب اخلاق خواهد شد و از این جهت در سبک زندگی دارای تأثیر است.

ب) ارائه الگوی سبک زندگی بر محور شاهدانستن امام(عج) بر اعمال مردم^۱

از دیگر آثار شناخت «حجت الهی»، ارائه الگوی سبک زندگی بر محور شاهدانستن امام زمان(عج) بر اعمال است. دسته‌ای از روایات، بر این مطلب دلالت دارند. بر طبق برخی از روایات، رسول خدا ﷺ و ائمه اهل بیت به اذن الهی، شاهد بر اعمالند و اعمال مردم هر از چند گاهی بر آنها عرضه می‌شود و این در حقیقت، بیان‌گر نوعی علم آنان به باطن امور و تصرف در عالم تکوین به‌شمار می‌آید.

ج) ارائه الگوی سبک زندگی بر محور تطهیر نفوس مردم

از دیگر آثار مهم وجود امام زمان(عج) نقش او در تطهیر نفوس افراد است. در زیارت جامعه خطاب به ائمه اهل بیت می‌گوییم: «ولایت شما، موجب طهارت انفس و جان‌های ما می‌شود» (صدوق، ۱۳۷۸ق، ج ۲: ص ۲۷۵). شناخت امام زمان(عج) با چنین خصوصیتی موجب خواهد شد تا در سلوک و رفتار مردم تغییر ایجاد شود و آن نیز مایه تحول در سبک زندگی است.

۲-۳. الگوی سبک زندگی بر محور عرضه اعمال مردم بر امام(عج)

یکی دیگر از راه‌کارهای باور به مهدویت برای ارائه الگوی سبک زندگی اسلامی، باور به نظارت امام زمان(عج) بر زندگی است؛ زیرا بر پایه باور پیروان مکتب اهل بیت ﷺ، اعمال مردم هر از چند گاهی بر پیامبر ﷺ و ائمه اهل بیت عرضه می‌شود و آنان از اعمال همه امت آگاهند؛ یعنی خداوند از شیوه‌های خاصی آگاهی بر اعمال امت را به آنها تعلیم داده است. در روایات بسیاری نیز بر این مطلب تأکید شده است.

چنان‌که از امام صادق ﷺ نقل شده: «تمام اعمال مردم هر روز صبح به پیامبر ﷺ عرضه می‌شوند؛ اعمال نیکان و بدان، بنابراین مراقب باشید و این مفهوم گفتار خداوند است که می‌فرماید: «خدا و پیامبرش و مؤمنان، عمل شما را می‌بینند» (سوره توبه: ۱۰۵). امام ﷺ به این

۱. درباره عرضه اعمال بر امام زمان(عج) و نقش آن در سبک زندگی، در مباحث آینده بحث خواهد شد.

آیه اشاره نمود و سکوت کرد» (کلینی، ۱۳۶۷، ج ۱: ص ۲۱۹).

امام باقر علیه السلام در این باره می‌فرماید: «اعمال شما بر پیامبران هر عصر پنجشنبه عرضه می‌شود؛ بنابراین باید از اینکه عمل زشتی از شما بر پیامبر صلی الله علیه و آله عرضه شود، شرم کنید» (صفار، ۱۴۰۴، ج ۱: ص ۴۲۶).

در روایت دیگری از امام رضا علیه السلام نقل شده: «شخصی به ایشان گفت: برای من و خانواده‌ام دعا کنید. آن حضرت در پاسخ فرمودند: مگر من دعا نمی‌کنم؟! به خدا سوگند، اعمال شما هر شب و روز بر من عرضه می‌شود. آن شخص می‌گوید: این سخن بر من گران آمد، امام متوجه شد و به من فرمودند: آیا کتاب خداوند عزوجل را نخوانده‌ای که می‌گوید: عمل کنید، خدا و پیامبرش و مؤمنان، عمل شما را می‌بینند؛ به خدا سوگند، منظور از مؤمنان، علی بن ابی‌طالب (و امامان دیگر از فرزندان او) می‌باشد» (کلینی، ۱۳۶۷، ج ۱: ص ۲۱۹).

بنابراین پذیرش عرضه اعمال بر امام زمان علیه السلام، از عوامل مهم تهذیب نفس و خودسازی به‌شمار می‌رود. اگر این نگاه در زندگی فردی و اجتماعی حاکم باشد و عرضه اعمال بر امام (عج) مورد توجه قرار داده شود و یک ارزش تلقی گردد، آن وقت آثار مهمی بر جای می‌گذارد و خواهد توانست الگوی مناسبی از سبک زندگی مهدوی را به نمایش بگذارد و در تحول اخلاقی و معنوی جامعه مؤثر خواهد بود.

۳-۳. الگوی سبک زندگی منتظرانه

یکی از محوری‌ترین مباحث درباره نقش الگویی باور به مهدویت در ارائه الگوی سبک زندگی اسلامی، تبیین نقش انتظار در زندگی منتظران است. در واقع، بیشترین آثار و کارکردهای اندیشه مهدویت، با بحث «انتظار» گره خورده است. انتظار فرج، سبب آمادگی مردم در حوزه‌های مختلف اعتقادی و فکری، اخلاقی و تربیتی، فرهنگی، اجتماعی و سیاسی است و موجب می‌شود تا آرمان‌گرایی، نشاط، پویایی، وظیفه‌شناسی و روح امید در افراد زنده شود و جامعه را به کوشش و تلاش مضاعف وا می‌دارد. همچنین دارای آثار گران‌قدری در حوزه مسائل فردی و نیز در حوزه مسائل اجتماعی است؛ بنابراین از این منظر نیز می‌تواند الگوی مناسبی برای سبک زندگی اسلامی باشد؛ زیرا عنصر انتظار

موجب می‌شود تا شخص منتظر به امام زمان (عج) توجه ویژه داشته باشد و از مکتب وی تأثیر پذیرد؛ در نتیجه، تلاش خواهد کرد تا مسیر زندگی خود را به گونه‌ای سروسامان دهد که مطابق خواست و رضایت امام زمان (عج) - که همان خواست الهی است - حرکت نماید و در زندگی فردی و اجتماعی با الگو قرار دادن امام (عج) خود و دیگران را تربیت نماید و زینت برای آن حضرت محسوب شود. این مسئولیت در روایات اسلامی نیز مورد توجه دارد. امام صادق علیه السلام در این باره خطاب به پیروان و شیعیان، می‌فرماید: «مایه زینت ما باشید؛ نه مایه سرافکنندگی» (همان، ج ۲: ص ۷۷). بنابراین، انتساب شیعیان به امام زمان (عج) سبب می‌گردد تا از آن حضرت تأثیر پذیرفته و لذا اثر مثبت و سازنده‌ای بر زندگی منتظر خواهد گذاشت و سبک زندگی منتظرانه را برای وی ترسیم خواهد نمود.

مهم‌ترین عناصر تأثیر گذار انتظار در سبک زندگی عبارتند از:

الف) انتظار و سبک زندگی اخلاق مدار

در سبک زندگی منتظرانه، فرد منتظر، همواره خود را ملزم می‌داند در مسیر خواست امام زمان (عج) حرکت نماید و این خود عامل مؤثری برای کسب فضایل اخلاقی توسط منتظران خواهد بود و نشانه‌ای از خودسازی و تربیت اخلاقی متأثر از اندیشه مهدویت و عنصر انتظار است. در روایات بسیاری به اهمیت نقش انتظار اشاره شده است؛ به طوری که رسول خدا صلی الله علیه و آله انتظار فرج را بالاترین اعمال امت بر شمرده است (شیخ صدوق، ۱۳۵۹، ج ۲: ص ۶۴۴). و منتظر واقعی چون بافضیلت‌ترین اعمال را انجام می‌دهد، از ایمان بالاتری برخوردار است. منتظران مهدی (عج) که او را احیاء کننده ارزش‌های اسلامی در جهان می‌دانند، سعی می‌کنند خود را با معیارهای مورد پذیرش دین تطبیق داده و در صدد پیاده کردن آموزه‌های دینی می‌باشند. به راهنمایی‌های دین برای خودسازی و رفع موانع تهذیب، اقدام می‌کنند. اعتقاد به امامت و باور به ظهور، می‌تواند انگیزه آنان را در خودسازی افزایش دهد. این روند منتظران را با افراد معمولی متفاوت می‌کند و آنان را به انسان‌هایی الهی و نیروهایی زنده، لایق و کاردان و با تقوایی تبدیل می‌کند که همواره آمادگی برای همراهی با امام (عج) را دارند. انتظار برای مصلح جهانی، به معنای آماده باش کامل فکری، اخلاقی، مادی و معنوی برای اصلاح همه جهان است.

ب) انتظار و سبک زندگی مؤمنانه

از دیگر آثار مهم انتظار، استحکام ایمان در افراد منتظر است؛ زیرا باور به امام مهدی (عج) و انتظار ظهور وی، هرگز بدون ایمان واقعی امکان پذیر نخواهد بود. خداوند آنان را که دارای سبک زندگی مؤمنانه‌اند و ملتزم به انجام عمل صالح در زندگی هستند را وعده داده تا جان‌شین وی در زمین باشند (نور: ۵۵). بر طبق روایات، این آیه بر ظهور امام مهدی (عج) تطبیق داده شده است (شیخ طوسی، ۱۴۱۱ق: ص ۱۷۷). بدین معنی که منتظران و یاران حضرت مهدی (عج) سبک زندگی شان باید به گونه‌ای باشد که از حیث باور و بینش، در درجه بالایی از ایمان قرار داشته باشند و به لحاظ رفتاری، انجام عمل صالح را مدنظرشان قرار دهند و به آن اقدام کنند و این دو وجه، در حقیقت اصول سبک زندگی منتظرانه را تشکیل می‌دهند. شاید حکمت آن به سبب نقشی است که منتظران باید در فرایند تحقق ظهور ایفا کنند؛ زیرا تحقق حکومت جهانی و تشکیل آن، هرگز بدون ایمان مستحکم - که هر گونه ضعف و ناتوانی را دور سازد - و اعمال صالح - که راه را برای اصلاح جهان بگشاید - امکان پذیر نخواهد بود و آن‌ها که در انتظار چنین برنامه‌ای هستند، هم باید سطح بینش و ایمان خود را بالا ببرند و هم در کسب عمل صالح تلاش کنند و در اصلاح اعمال خویش بکوشند. بی‌تردید، تنها چنین الگویی از سبک زندگی می‌تواند در فرایند ظهور نقش داشته باشد و نوید شرکت در حکومت جهانی امام (عج) را به خود بدهد، نه آن‌ها که با ظلم همکاری دارند و نه آن‌ها که از ایمان و عمل صالح بیگانه‌اند؛ افراد ترسو و زبونی که بر اثر ضعف ایمان از همه چیز می‌ترسند و نیز افراد بی‌حال و بیکاره‌ای که دست روی دست گذاشته و در برابر مفسد محیط و جامعه‌شان سکوت اختیار کرده و تلاشی در راه مبارزه با فساد ندارند، شایسته همراهی در چنین حکومتی را نخواهند یافت.

ج) انتظار و سبک زندگی بر محور تقوا

از آنجایی که منتظران خود را منسوب به امام زمان (عج) می‌دانند به این نتیجه می‌رسند که در پیروی از آن حضرت پیش قدم باشند و الگوی رفتاری و اخلاقی و معنوی خود را

امام زمان (عج) قرار دهند. از آثار این الگو گرفتن این است که آنان در سبک زندگی و در رفتار فردی و اجتماعی بر طبق خواست امام زمان (عج) حرکت کنند و مسیر زندگی خویش را بر اساس آن تنظیم نمایند. از طرفی چون خواست امام زمان (عج) بر طبق خواست خداوند است و بر محور آن می‌چرخد، سبک زندگی منتظرانه نیز متأثر از اوامر و نواهی الهی و بر محور رضایت‌مندی خداوند خواهد بود. مداومت آنان بر این امر موجب می‌شود تا پرهیزکاری در سبک زندگی آنان متجلی شود. امام صادق علیه السلام از جمله اوصاف یاران امام مهدی (عج) را پرهیزگاری و تقوای الهی دانسته و خُلِقَ نِیکُو را سفارش نموده است: «نعمانی، ۴۲۲ق: ص ۲۰۰). ائمه علیهم السلام نیز وظیفه مردم در زمان غیبت حضرت مهدی (عج) را حفظ تقوا و دینداری معرفی کرده‌اند. چنان‌که یکی از اصحاب می‌گوید: «خدمت امام صادق علیه السلام نشسته بودیم، آن حضرت به ما فرمودند: برای صاحب‌الامر غیبتی است، هر کسی باید از خدا پروا کند و تقوا پیشه نماید و به دین خود بچسبد و آن را حفظ کند» (کلینی، ۱۳۶۷، ج ۱: ص ۳۳۵-۳۳۶). بر این اساس، تلاش برای نهاده‌سازی این ویژگی، وظیفه‌ای دینی و الهی است که باید در سبک زندگی منتظرانه مورد توجه قرار گیرد.

د) انتظار و سبک زندگی صابرا نه

صبر و مقاومت در برابر سختی‌ها و دشمنان، از دیگر ویژگی‌های اخلاقی منتظران است؛ زیرا کسی که در انتظار چیزی است و تحقق آن را حتمی می‌داند؛ همین یقین سبب خواهد شد تا سبک زندگی او متحول گردد و در مقابل موانع و مشکلات، صبر و پایداری پیشه کند. در آیات و روایات نیز به اهمیت صبر و پایداری در برابر دشمنان، اشاره شده است. خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «ای کسانی که ایمان آورده‌اید (در برابر سختی‌ها و ناملایمات) استقامت کنید! و در برابر دشمنان (نیز) پایدار باشید و از مرزهای خود، مراقبت کنید و از خدا پرهیزید، شاید رستگار شوید» (سوره آل‌عمران: ۲۰۰). امام باقر علیه السلام در تبیین این آیه می‌فرماید: «صبر کنید بر انجام واجبات الهی و پایداری کنید در برابر دشمنان و مراقب امام‌تان - که به انتظارش هستید - باشید» (نعمانی، ۴۲۲ق: ص ۱۹۹). بنابراین، در زمان غیبت نیز بر منتظرین لازم است تا برای پیشبرد اهداف عظیم آماده‌سازی زمینه برای ظهور، سبک زندگی صابرا نه را در پیش گیرند و به آن پایبند باشند.

ه) انتظار و سبک زندگی متعهدانه و مسئولانه

یکی از آثار مهم اجتماعی انتظار، ایجاد تعهد و مسئولیت در افراد است. منتظران راستین، وظیفه دارند که علاوه بر اصلاح خویش، نسبت به دیگران نیز احساس مسئولیت کنند و در اصلاح دیگران نیز بکوشند؛ زیرا برنامه عظیم ظهور و حکومت جهانی که انتظارش را می‌کشند، تنها یک برنامه فردی نیست؛ بلکه علاوه بر آن، برنامه‌ای است که کار باید به صورت جمعی و همگانی باشد؛ کوشش‌ها و تلاش‌ها باید هماهنگ گردد و عمق و گستردگی این هماهنگی باید به عظمت همان انقلاب جهانی باشد که انتظار آن را دارند و سبک زندگی مناسب با آن تنظیم و مدیریت شود.

در یک میدان وسیع مبارزه جمعی، هیچ فردی نمی‌تواند از حال دیگران غافل بماند؛ بلکه موظف است هر نقطه ضعفی را در هر کجا ببیند، اصلاح کند و هر موضع آسیب‌پذیری را ترمیم نماید و هر ضعیف و ناتوانی را تقویت کند؛ زیرا بدون شرکت فعالانه و هماهنگ تمام مبارزین، پیاده کردن چنین برنامه‌ای امکان‌پذیر نیست. بنابراین، منتظران واقعی علاوه بر این که به اصلاح خویش می‌کوشند، وظیفه خود می‌دانند که دیگران را نیز اصلاح کنند (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶: ص ۱۰۳).

و) انتظار و سبک زندگی آگاهانه

بصیرت و آگاهی عمومی، از دیگر آثار انتظار است؛ همان‌گونه که انتظار موجب بصیرت فردی است، باعث بصیرت عمومی هم خواهد بود؛ زیرا از جمله ویژگی‌های یاران امام مهدی (عج) و منتظرین آن حضرت، بالابردن سطح معرفت و شناخت نسبت به اجزای مختلف دین در حوزه‌های گوناگون اعتقادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی است. امام صادق علیه السلام در وصف یاران امام مهدی (عج)، آن‌ها را به چراغ و قندیل تشبیه کرده که سبب روشنی محیط پیرامون خود می‌شوند و می‌فرماید: «گویی دل‌های آنان، مشعل نورانی است» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۵۲: ص ۳۰۸).

یعنی یاران امام (عج) و منتظران ایشان از چنان بصیرتی برخوردارند که بصیرت آحاد

جامعه را نیز فراهم می‌آورند. گرچه ویژگی یادشده، مرتبط با یاران خاص امام(عج) است، اما نکته‌ای که نباید غفلت کرد آن است که این یاران، به تدریج در جامعه قبل از ظهور؛ یعنی جامعه منتظر تربیت شده‌اند و خود از منتظرین محسوب می‌شوند. پس سبک زندگی در جامعه منتظر باید به گونه‌ای باشد که بتواند این افراد را پرورش و تربیت نماید؛ بنابراین آگاهی و بصیرت از مؤلفه‌های تاثیرگذار در سبک زندگی منتظرانه محسوب می‌شود.

ز) انتظار و سبک زندگی مقتدرانه

از دیگر آثار اعتقاد به ظهور امام مهدی(عج)، ایجاد روح استقامت و پایداری در مردم است که اقتدار اجتماعی را به دنبال خواهد داشت؛ زیرا جامعه‌ای که معیارها و موازین دینی را در دستور کار خود قرار داده باشد و با شرایط ایده انتظار، افراد را تربیت کند، ظهور و بروز این اثر را در زندگی اجتماعی مشاهده خواهد نمود. این مطلب را می‌توان از روایاتی که در آنها به ویژگی‌های منتظران و یاران امام زمان(عج) اشاره داشته‌اند، استنباط کرد.

در روایتی، رسول اکرم ﷺ در وصف یاران امام مهدی(عج) می‌فرماید: «اصحاب و یاران مهدی(عج) شب‌ها را به عبادت می‌گذرانند و روزها همانند شیران بیشه‌اند» (شیخ مفید، ۴۱۳ق: ص ۳۰۸) و امیرالمؤمنین ﷺ می‌فرماید: «اصحاب مهدی(عج) مانند شیرهایی هستند که از جنگل بیرون آمده‌اند، قلب‌های آنها، تکه‌های آهن است (شیخ صدوق، ۱۳۹۵ق، ج ۲: ص ۶۵۳) و امام صادق ﷺ در وصف یاران آن حضرت فرمود: «خداوند به هر کدامشان به اندازه نیرو و قدرت چهل نفر را اعطا می‌کند و قلب‌شان از آهن، قوی‌تر است و اگر کوهی مستحکم حمله کنند آن‌را از جا در خواهند آورد» (همان: ص ۶۷۳).

همچنین امام صادق ﷺ در این باره می‌فرماید: «وقتی امر ما فرا رسد و مهدی ما قیام کند، هر یک از یاران او قوی‌تر از شیر و برنده‌تر از نیزه‌اند» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۵۲: ص ۳۷۲). بی‌شک جامعه‌ای که در انتظار امام زمان(عج) به سر می‌برد، لازم است سبک زندگی ویژه‌ای را تنظیم نماید و افرادش را به گونه‌ای تربیت کند که با یاران خاص امام(عج) شباهت داشته باشند تا بتوانند در هنگام ظهور، در صف یاران او قرار گیرند؛ چنین برداشتی از انتظار، سبب می‌شود تا جامعه شاهد سبک زندگی خاصی باشد که زمینه‌های تربیت افراد

مقتدر و توانمند را فراهم آورد و در سایه آن جامعه‌ای مقتدر، سربلند و پویا تشکیل گردد.

۳-۴. الگوی سبک زندگی امیدوارانه

«امید»، یک حالت روحی و روانی است که موجب می‌شود تا افراد و جامعه را به کار و فعالیت وادارد. این واژه با تعبیری مانند: «آینده» و «انتظار» قرین است؛ زیرا وقتی نسبت به چیزی امیدوار باشیم، نگاهمان به آینده است؛ یعنی چشم به راه وضعیت بهتر و مناسب و در انتظار بودن، در ذات این واژه نهفته است. اعتقاد به منجی موعود و یقین به ظهور او موجب می‌شود تا بشریت به آینده امیدوار شود و از طریق آن به آرزوهای خویش دست یابد. شکل کامل و مصداق کامل منجی، در دین اسلام و در اندیشه مهدویت تجلی یافته است؛ بنابراین، اعتقاد به مهدویت، پاسخی شایسته به روح امید و آرزومندی انسان برای زندگی آینده و در مسیر کمال او است. امید به ظهور امام زمان (عج) در زندگی و حیات فردی و اجتماعی دارای کارکرد است. آثار و کارکردهای آن را می‌توان در دو بُعد؛ اعتقادی و رفتاری مورد مطالعه قرار داد. در بُعد اعتقادی، می‌توان به تحکیم و تقویت پایه‌های معرفتی و اعتقادی افراد کمک کرد و در بُعد رفتاری، موجب خودسازی و تقویت روح امید خواهد شد. با عنایت به این مطلب، در روایاتی که به فضیلت انتظار اشاره دارند، آن را با لفظ «فرج» همراه نموده‌اند (شیخ طوسی، ۱۴۱۱ق: ص ۴۵۹). این همراهی در حقیقت، بیانگر آن است که در انتظار، امید به فردای بهتر نهفته است و همین امید و چشم به راه بودن به فرج و گشایش، نگاه جامعه و جهت آن را به دگرگونی مثبتی که مایه گشایش است، سوق می‌دهد؛ در نتیجه، ایده انتظار فرج، سبب ایجاد آمادگی جامعه در حوزه‌های مختلف اعتقادی و فکری، اخلاقی و تربیتی، و فرهنگی و اجتماعی، و سیاسی است.

استاد مطهری رحمته‌الله در این زمینه می‌نویسد: «انتظار فرج، از یک اصل کلی اسلامی و قرآنی دیگر استنتاج می‌شود و آن اصل حرمت یأس از روح الله است. امید و آرزوی تحقق این نوید کلی جهانی انسانی در زبان روایات اسلامی، انتظار فرج خوانده شده است» (مطهری، ۱۳۹۵، ج ۲۴: ص ۴۰۶).

بنابراین باور به مهدویت و انتظار با ارائه الگوی سبک زندگی امیدوارانه، نشاط، پویایی و امید به آینده را برای افراد رقم می‌زند و تنبلی و سستی را از زندگی می‌زداید. کسانی که

به سبک زندگی مهدوی پایبند باشند، آینده درخشانی را برای خود ترسیم کرده و برای رسیدن به آن، شب و روز می‌گذرانند؛ اینان لحظه‌لحظه زندگی‌شان با امید به رسیدن آینده روشن و توأم با سعادت، سپری می‌شود و هر لحظه امیدوار ظهور امام (عج) خویش به سر می‌برند. با توجه به نکته یادشده، سبک زندگی هدفمند و همراه با نشاط، نمود عینی این نوع از نگاه به انتظار فرج است.

۳-۵. الگوی سبک زندگی آرمان‌گرا و چشم‌اندازانه

امیدواری به آینده، از آثار مهم انتظار و باور به ظهور منجی موعود است. یکی از کارکردهای مهم آن، ارائه الگوی سبک زندگی آرمان‌گرا از راه پردازش آینده روشن، برای بشریت است؛ زیرا انتظار و باور به منجی موعود، می‌تواند مسیر مشخص و روشنی را برای آینده بشریت ترسیم کند و روح امید و آرزومندی انسان را برای زندگی آینده سیراب سازد. با این وصف، «آینده‌ای بس روشن و سعادت‌بخش و انسانی، که در آن شرّ و فساد از بیخ و بن برکنده خواهد شد، در انتظار بشریت است» (همان: ص ۴۳۵). این نگاه به انتظار، موجب تغییر در سبک زندگی می‌شود و برای زندگی دورنمایی با آینده‌ای درخشان به تصویر می‌کشد و برای این کار، چشم‌انداز آینده منبعث از انتظار را برای خود ترسیم می‌نماید و در ابعاد مختلف اعتقادی، ارزشی، هنجاری و رفتاری برای زندگی خویش برنامه‌ریزی می‌کند. این نگاه، موجب می‌شود تا سبک زندگی، هدفمند و غایت‌نگر شود؛ به گونه‌ای که در زندگی با چنین سبکی، هم پایه‌های معرفتی و اعتقادی و ایمانی افراد تحکیم و تقویت می‌شود و هم در بُعد رفتاری، نشاط و پویایی در جامعه تزریق می‌شود.

نمود ظاهری و مصداق عینی این شیوه نگاه به زندگی، هدف‌مند دانستن آن و به تبع آن، هدف‌مند دانستن تاریخ است. هدفمند دانستن تاریخ، از آثار مهم نگاه امیدوارانه به زندگی است و از این جهت بر اساس باور به مهدویت، تاریخ، دارای معنا می‌شود که غایت و هدف آن، تعالی انسان است؛ بنابراین، در پرتو اندیشه مهدویت، زندگی هدف مشخصی پیدا می‌کند و سبک زندگی با رهیافت‌های امیدوارانه و آمادگی برای ظهور را به روی مردم می‌گشاید.

۳-۶. الگوی سبک زندگی زمینه‌ساز

گرچه ظهور باید با طی فرایندی صورت گیرد؛ چنانچه در روایتی بدان اشاره شده: «برای ظهور زمانی است که به آن منتهی می‌شود» (کلینی، ۱۳۶۷، ج ۲: ص ۲۴۵)، اما این امر، هرگز با آمادگی و زمینه‌سازی برای ظهور منافات ندارد؛ زیرا لازم است همواره منتظران، خود را با ویژگی‌های مخصوص تربیت کنند و به‌عنوان یاران امام زمان (عج) حضور فعال در جامعه داشته باشند تا هر وقت ظهور محقق شد، آنان برای یاری امام (عج) به وی ملحق شوند. بی‌شک، برای پرورش چنین افرادی، زمینه‌سازی، آمادگی و سبک زندگی مهدوی ضروری است. از روایات نیز می‌توان بر این مطلب شاهد آورد؛ در روایتی، جابر جعفی می‌گوید: «به امام محمد باقر علیه السلام عرض کردم: فرج شما کی خواهد بود؟ فرمود: هیئات! هیئات! فرج ما تحقق نمی‌پذیرد مگر این که شما آزمایش شوید! و سه بار این جمله را فرمود: تا آلودگی برطرف شود و پاکی بماند» (شیخ طوسی، ۱۴۱۱ق: ص ۳۳۹). در روایت دیگری امام باقر علیه السلام با تأکید بر تهذیب و خودسازی می‌فرماید: «ای گروه شیعه! شما همچون سرمه‌ای که به چشم می‌کشند، خالص می‌شوید» (همان).

واضح است لازمه برطرف شدن آلودگی از مردم، علاوه بر ارتقای سطح معارف، تربیت اخلاقی، تهذیب و پاک‌سازی است و زمینه‌سازی، می‌تواند در خالص شدن و تربیت افراد در ابعاد مختلف، مؤثر باشد. در حقیقت، بین زمینه‌سازی و سبک زندگی مهدوی و تربیت مهدوی، ملازمه وجود دارد؛ یعنی هرچه زمینه‌سازی بیشتری صورت گیرد و آمادگی برای ظهور بیشتر باشد، به همان میزان نیز جامعه به سبک زندگی مهدوی نزدیک‌تر می‌شود و از سطح معرفتی و اخلاقی مناسب برای ظهور، برخوردار می‌شود. با عنایت به وجود چنین ملازمه‌ای، از روایات می‌توان استفاده کرد که آمادگی برای ظهور و زمینه‌سازی برای آن، امری ضروری است. در زمینه‌سازی برای ظهور نیز هدف این است که با ایجاد آمادگی در مردم از راه ارائه سبک زندگی مهدوی، مردم در ابعاد مختلف معرفتی و اخلاقی و اجتماعی و مانند آن تربیت لازم را پیدا کنند تا از این مسیر، راه رسیدن به ظهور هموار شود. شاید توجه به این نکته بوده که در روایات به ویژگی‌های مختلف، اخلاقی، عبادی و... منتظران اشاره شده است. از این ویژگی‌ها می‌توان به الگوی سبک زندگی

زمینه‌ساز، بر محور ویژگی منتظران و یاران امام (عج) دست یافت. در ادامه، برخی از این ویژگی‌ها با هدف نقش آنها در ارائه الگو برای سبک زندگی ذکر می‌شود:

الف) تقویت و تثبیت باورهای دینی به خصوص به امامت

در مباحث امامت با دلایل قطعی بر ضرورت وجود امام تأکید شده است.^۱ به حکم عقل و نقل، شناخت و معرفت امام دوازدهم ضروری می‌باشد؛ زیرا امام مهدی (عج)، امامی است که «اطاعت و پیروی از او واجب است و هر کس که اطاعتش واجب باشد، باید صفات و ویژگی‌هایش را بشناسیم تا با شخص دیگری اشتباه نشود» (موسوی اصفهانی، ۱۴۲۸ق، ج ۲: ص ۱۶۶). بنابراین، بر همه معتقدان به امامت و منتظران، لازم است با شناخت و معرفت درست از امام مهدی (عج)، به شکل‌گیری سبک زندگی مهدوی کمک نمایند و زمینه‌های سازندگی روحی و معنوی خود و دیگران را فراهم آورند.

نمود ظاهری آن سبک زندگی مبتنی بر پابندی به امامت امام مهدی (عج) است که در نتیجه، مردم، امام را ناظر بر اعمال خود می‌بینند و بر طبق چنین سبک زندگی، از ارتکاب کارهای خلاف خواست امام (عج) جلوگیری می‌شود.

ب) تنبیت و تحکیم تقوا

از آنجایی که منتظران خود را منسوب به امام زمان (عج) می‌دانند، به این نتیجه می‌رسند که در پیروی از آن حضرت پیش‌قدم باشند و الگوی رفتاری و اخلاقی خود را امام (عج) قرار دهند. از آثار این الگوگرفتن، این است که آنان در رفتار فردی و اجتماعی بر طبق خواست امام (عج) حرکت کنند و مسیر زندگی خویش را بر اساس آن تنظیم نمایند. از طرفی، چون خواست امام (عج) بر طبق خواست خداوند است و بر محور آن می‌چرخد و غیر از آن نیست، رفتار فردی و اجتماعی منتظران نیز متأثر از اوامر و نواهی الهی و بر محور رضایت‌مندی خداوند است و سعی آنان بر این خواهد بود که هیچ حرکتی خلاف خواست خداوند از آنان سر نزنند و همواره بر این امر مراقبت دائمی خواهند داشت.

۱. متکلمین شیعه، اصل امامت را با دلایل عقلی و نقلی اثبات کرده‌اند.

مداومت منتظران بر این امر موجب می‌شود تا پرهیزکاری در زندگی آنان تثبیت شود و به صورت ملکه درآید. با عنایت به این مطلب امام صادق علیه السلام از جمله اوصاف یاران امام مهدی (عج) را پرهیزگاری و تقوای الهی معرفی می‌کند (نعمانی، ۱۴۲۲ق: ص ۲۰۰).

مصدق عینی این ویژگی، سبک زندگی مبتنی بر پایداری بر تقوا و ورع است که در نتیجه، مردم خداوند را ناظر بر اعمال خود می‌بینند و از ارتکاب کارهای بد همچون: دروغ، ظلم و ستم و مانند آن جلوگیری می‌شود.

ج) تحکیم و تثبیت ارزش‌های اخلاقی و تربیتی

اعتقاد منتظران به مهدویت و باور به ظهور امام مهدی (عج) جامعه را نیز تحت تأثیر خویش قرار می‌دهد و موجب تحکیم و تعالی ارزش‌ها و هنجارهای اخلاقی و تربیتی در جامعه خواهد شد. «انتظار یک مصلح جهانی، به معنای آماده‌باش کامل فکری و اخلاقی، مادی و معنوی برای اصلاح همه جهان است؛ چنین آماده‌باشی بسیار سازنده است. برای تحقق بخشیدن به چنین انقلابی، مردانی بسیار بزرگ و مصمم و بسیار نیرومند و شکست‌ناپذیر، فوق‌العاده پاک و بلندنظر، کاملاً آماده و دارای بینش عمیق لازم است و خودسازی برای چنین هدفی، مستلزم به کار بستن عمیق‌ترین برنامه‌های اخلاقی و فکری و اجتماعی است؛ این است معنای انتظار واقعی» (مکارم‌شیرازی، ۱۳۸۶: ص ۱۰۲-۱۰۳). بنابراین، برداشت صحیح از انتظار که پویایی و تلاش را در بردارد؛ عامل مؤثر برای کسب فضایل اخلاقی توسط منتظران خواهد بود. با عنایت به این مطلب در روایات، «انتظار فرج، بالاترین اعمال امت دانسته شده است» (شیخ صدوق، ۱۳۵۹، ج ۲: ص ۶۴۴). نمود ظاهری این ویژگی، تحکیم و تعالی ارزش‌ها و هنجارهای اخلاقی و تربیتی است که به تعالی سبک زندگی و ارزش‌های حاکم بر آن کمک می‌کند و موجب می‌گردد فرزندان با ارزش‌ها و فضایل اخلاقی بیشتر آشنا شوند و ارزش‌هایی چون: ایثار، گذشت، سخاوت، شجاعت و ... در زندگی خانوادگی و نیز در جامعه منتظر شکل بگیرد.

د) ارتقای سطح عقلانیت و خردورزی

برخورداری از عقلانیت و خردورزی، از دیگر ویژگی‌های منتظران است. روایات

بسیاری بر این مطلب تأکید دارند. امام سجاد علیه السلام در این باره به ابوخالد فرمود: «ای اباخالد! مردم زمان غیبت آن امام، که معتقد به امامت و منتظر ظهور او هستند، از مردم هر زمانی برترند؛ زیرا خدای تعالی عقل و فهم و معرفتی به آن‌ها عطا فرموده است که غیبت نزد آنان به منزله مشاهده است و آنان را در آن زمان به مانند مجاهدین پیش روی رسول خدا صلی الله علیه و آله که با شمشیر به جهاد برخاسته‌اند، قرار داده است؛ آنان مخلصان حقیقی و شیعیان راستین ما و داعیان به دین خدای تعالی در نهان و آشکاراند» (همان، ج ۱: ص ۳۲۰).

مصدق عینی این ویژگی در سبک زندگی منتظران، تربیت انسان‌هایی فهیم و بادراست است که در برخورد با حوادث و پیش‌آمدهای روزگار، با تدبیر و داریت لازم، آنها را به‌خوبی مدیریت می‌کنند.

ه) تحکیم و تقویت بصیرت و بینش سیاسی و اجتماعی

از دیگر ویژگی‌های منتظران، آگاهی و بصیرت و بینش سیاسی و اجتماعی لازم برای تحلیل رویدادها و حوادث است. این امر در منابع و متون دینی مورد تأکید فراوان است. امام صادق علیه السلام در وصف یاران امام مهدی (عج)، می‌فرماید: «گویی دل‌های آنان، مشعل نورانی است» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۵۲: ص ۳۰۸)؛ یعنی یاران امام زمان (عج) و منتظران ایشان از چنان بصیرتی برخوردارند که بصیرت آحاد جامعه را نیز فراهم می‌آورند. از این ویژگی‌ها می‌توان نتیجه گرفت که جامعه منتظر، از نظر سبک زندگی به گونه‌ای است که تربیت دینی و مهدوی را در جامعه نهادینه می‌کند و ظرفیت و استعداد پرورش یاران منتظر را در خود به‌وجود می‌آورد؛ زیرا با توجه به اینکه ظهور امام عصر (عج) امر غیبی و به تعبیر روایات اسلامی، ناگهانی است؛ پس لازم است جامعه دینی همواره آمادگی خود را نسبت به تربیت منتظران با ویژگی‌های یادشده، حفظ نماید.

نمود عینی و ظاهری این ویژگی در سبک زندگی منتظران، تربیت انسان‌هایی بصیر و آگاه است که در مقابل رویدادها، راه درست را انتخاب می‌کنند و از افتادن در دام فتنه‌گران در امان می‌مانند.

۷-۳. الگوی سبک زندگی بر محور محبت به امام زمان (عج)

در نظام تربیتی اسلام، دوستی و محبت به اولیای الهی ارزش بسیاری دارد و روایات فراوانی بر آن تأکید کردند تا جایی که اساس دین، محبت معرفی شده است. یکی از ارزش‌های برآمده از شناخت امام زمان (عج) برانگیخته شدن روح محبت و عشق به او، در مردم است. بنابراین، لازم است سبک زندگی مطابق با آن شکل گیرد و با ایجاد فضای مناسب در زندگی مردم و در جامعه منتظر - اعم از خانه و بیرون خانه - از دوران کودکی به این امر توجه جدی شود و روح محبت، علقه، دل‌باختگی و ارتباط قلبی با امام عصر (عج) در ذهن و فکر کودک تزریق شود و سبک زندگی مطابق با آن شکل گیرد. در شکل‌دهی سبک زندگی با معیار نامبرده، نهاد خانواده نقش اساسی دارد؛ زیرا وقتی فرزندان، عشق سرشار والدین به امام زمان (عج) را مشاهده کنند، در آنان تأثیر خواهد داشت و از آنها شخصیتی دوست‌دار و عاشق امام زمان (عج) خواهد ساخت. بنابراین، آشنایی، مانوس بودن و محبت والدین به خصوص مادر با امام عصر (عج) از راه ارتباط عاطفی که او با کودک دارد؛ در ایجاد محبت فرزند نسبت به امام زمان (عج) مؤثر است.

نمود عینی و ظاهری این ویژگی در سبک زندگی منتظران، تربیت انسان‌هایی است که عشق و محبت به امام زمان (عج) را در خود نهادینه کرده‌اند. مهم‌ترین نمودهای محبت به امام زمان در سبک زندگی را می‌توان چنین برشمرد:

الف) احیای یاد امام زمان (عج) در همه حالات؛ ب) احیای سال‌روز ولادت و امامت امام زمان (عج)؛ ج) توجه به ادعیه منسوب به امام زمان (عج) و مناجات با آن حضرت؛ د) حضور در اماکن منتسب به امام زمان (عج) و توسل‌های دسته‌جمعی؛ ه) تربیت فرزندان بر محور عشق به امامت و مهدویت؛ و) تهیه هدیه برای فرزندان برای فعالیت‌های مهدوی آنان؛ ز) التفات به اسامی و القاب امام زمان (عج) در نام‌گذاری فرزندان؛ ح) توگی و تبری نسبت به دوستان و دشمنان امام زمان (عج)؛ ط) التزام به تقلید از مجتهد جامع‌الشرایط به‌عنوان نواب عام.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف بررسی کارکرد اندیشه مهدویت در ارائه سبک زندگی اسلامی و ارتباط اندیشه مهدویت با سبک زندگی انجام گرفت.

مهم‌ترین یافته‌های تحقیق عبارتند از:

۱. نقش مهدویت در ارائه الگوی سبک زندگی مسالمت‌آمیز با پیروان ادیان و مذاهب، از راه باور به منجی موعود؛ تحقق این الگو از چند راه ممکن است: الف) تکیه بر باور مشترک بین‌الادیانی؛ ب) ایجاد هویت مشترک بین پیروان ادیان و مذاهب؛ ج) تکیه بر ارزش‌های مشترک؛ د) ایجاد نظام هنجارهای مشترک. نمود عینی و ظاهری این الگو، زندگی مسالمت‌آمیز پیروان ادیان با همدیگر است.

۲. نقش مهدویت در ارائه الگوی سبک زندگی مسالمت‌آمیز با پیروان مذاهب اسلامی، از راه باور به مهدویت؛ مصداق ظاهری این الگو، زندگی مسالمت‌آمیز پیروان مذاهب اسلامی با همدیگر است.

۳. نقش مهدویت در ارائه الگوی سبک زندگی شیعیان بر پایه امامت و انتظار با تکیه بر اعتقاد به مهدویت شیعی؛ تحقق این الگو از چند راه ممکن است: الف) بر محور یقین به وجود حجت خدا در زمین؛ ب) ارائه بر محور عرضه اعمال مردم بر امام (عج)؛ ج) بر محور زندگی منتظرانه؛ د) بر محور امید؛ ه) بر محور آرمان‌گرایی؛ و) بر محور زمینه‌سازی برای ظهور؛ ز) بر محور محبت به امام زمان (عج).

برآیند و نمود عینی همه این موارد، دمیده‌شدن روح امید در مردم و ترسیم چشم‌انداز برای زندگی است. علاوه بر آن، به رشد و تعالی باورها و ارزش‌ها و فضایل اخلاقی و رفتارهای منبث از دین کمک می‌کند و رنگ مهدوی به زندگی می‌دهد؛ به گونه‌ای که عشق و محبت به امام زمان (عج) و آثار و پیامدهای آن در زندگی نهادینه می‌شود.

کتابنامه

* قرآن کریم

۱. ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ق)، لسان العرب، ج ۳، بیروت: دار صادر.
۲. باتامور، توماس برتون (۱۳۷۲)، جامعه‌شناسی سیاسی، ترجمه: منوچهر صبوری کاشانی، ج ۴، تهران: نشر مؤسسه کیهان.
۳. بحرانی، هاشم بن سلمان (۱۳۷۴)، البرهان فی تفسیر القرآن، قم: مؤسسه بعثت.
۴. بخاری، محمد بن اسماعیل (۱۴۱۰ق)، صحیح البخاری، ج ۲، مصر: وزاره الاوقاف.
۵. بهروزی لک، غلامرضا (۱۳۸۴)، سیاست و مهدویت، قم: مؤسسه آینده روشن.
۶. جمعی از نویسندگان (۱۳۹۲)، مهدویت و آینده‌پژوهی، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
۷. حمیم، سلیمان (۱۳۸۷)، فرهنگ فارسی حمیم، تهران: فرهنگ معاصر.
۸. راشد محصل، محمد تقی (۱۳۸۱)، نجات‌بخشی در ادیان، ج ۲، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی.
۹. داراشکوه، محمد (۱۳۵۶)، ترجمه اوپانیشاد، ج ۲، تهران: طهوری.
۱۰. صالحی امیری، سیدرضا (۱۳۹۲)، امنیت اجتماعی، ج ۱، تهران: مرکز تحقیقات استراتژیک مجمع تشخیص مصلحت نظام.
۱۱. صدوق، محمد بن علی بن بابویه (۱۳۵۹)، کمال الدین و تمام النعمه، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۱۲. _____ (۱۳۷۶)، الامالی، ج ۶، تهران: نشر کتابچی.
۱۳. صفار، محمد بن حسن (۱۴۰۴ق)، بصائرالدرجات فی فضائل آل محمد ﷺ، ج ۲، قم: مکتبه آیت الله مرعشی نجفی.
۱۴. طوسی، محمد بن الحسن (۱۴۱۱ق)، الغیبه، قم: دار المعارف الإسلامیه.
۱۵. کاویانی، محمد (۱۳۹۱)، سبک زندگی اسلامی و ابزار سنجش آن، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

۱۶. _____ (۱۳۹۴)، درسنامه سبک زندگی اسلامی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۱۷. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۷)، الکافی، ج ۳، تهران: دار الکتب الاسلامیه.
۱۸. کورانی، علی (۱۴۲۸ق)، معجم الاحادیث الامام المهدی علیه السلام، ج ۲، قم: مسجد جمکران.
۱۹. مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق)، بحار الانوار، تحقیق: یحیی العابدی، ج ۲، بیروت: مؤسسه الوفاء.
۲۰. محرابی، علیرضا (۱۳۸۷)، بررسی و تبیین مبانی و مؤلفه‌های انسجام ملی، تهران: پژوهشکده تحقیقات استراتژیک.
۲۱. مطهری، مرتضی (۱۳۹۵)، مجموعه آثار، ج ۶، تهران: صدرا.
۲۲. معین، محمد (۱۳۶۴)، فرهنگ فارسی، ج ۷، تهران: امیرکبیر.
۲۳. مفید، محمد بن محمد (۱۳۷۲)، الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد، قم: دارالمفید.
۲۴. _____ (۱۴۱۳ق)، الاختصاص، قم: گنگره جهانی شیخ مفید.
۲۵. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۶)، حکومت جهانی مهدی علیه السلام، ج ۵، قم: نسل جوان.
۲۶. موسوی اصفهانی، محمدتقی (۱۴۲۸ق)، مکیال المکارم، ج ۵، قم: موسسه الامام المهدی علیه السلام.
۲۷. نعمانی، محمد بن ابراهیم (۱۴۲۲ق)، الغیبه، تحقیق: فارس حسون کریم، قم: انوارالمهدی.
۲۸. نظری، عبدالله (۱۳۹۰)، «انسجام اجتماعی از منظر قرآن کریم»، دوفصلنامه پژوهش‌های میان‌رشته‌ای قرآن کریم، س ۲، ش ۵.
۲۹. نعمت‌اللهی، زهرا (۱۳۹۲)، «بررسی عوامل مؤثر بر سرمایه اجتماعی» فصلنامه مدیریت نظامی، س ۱۳، ش ۵۰.